

М. В. БОНДАРЄВА

Марія Володимирівна Бондарєва, кандидат юридичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

РЕАЛІЗАЦІЯ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН У НОТАРІАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

*Власність базується на договорі і на формальностях,
які роблять її доказовою і правомірною*
Г. Гегель¹

Роль нотаріату в забезпеченні та охороні прав фізичних та юридичних осіб визначається, головним чином, його особливою правовою природою. Будучи заснованим як інститут, покликаний забезпечувати та гарантувати стабільність господарського обігу і суб'єктивних прав та інтересів осіб, що беруть у ньому участь, нотаріат сьогодні функціонує як система органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом України «Про нотаріат», з метою надання їм юридичної вірогідності (ст. 1 Закону України «Про нотаріат» від 2.09.1993 № 3425-ХІІ).

Як інститут громадянського суспільства нотаріат здійснює свою діяльність, що найбільш повно відповідає приватно-правовому характеру права спадкування; її публічний характер дає змогу надати правам та обов'язкам суб'єктів спадкових правовідносин офіційного характеру; а кваліфікована юридична допомога нотаріуса сприяє законності й правовій визначеності прав у сфері спадкування.

Нотаріальні провадження, у межах яких відбувається встановлення і накопичення юридичних фактів – передумов реалізації спадкових правовідносин, пропонуємо в контексті цього дослідження об'єднати під загальною формулюванням «*спадкові провадження*». Оскільки метою звернення особи до органів нотаріату є вирішення юридичної (нотаріальної) справи, то в контексті дослідження спадкових правовідносин можна говорити про таку мету заявника, як вирішення спадкової нотаріальної справи. Визначення кола нотаріальних проваджень, які можуть бути віднесені до «спадкових», полягає, як видається, у площині визначення суті тих конкретних матеріальних правовідносин (іноді, не обов'язково спадкових), які опосередковуються цими нотаріальними провадженнями, і з вчиненням яких пов'язана реалізація таких правовідносин. При цьому слід виходити із загально-правового розуміння спадкового правовідношення як відносин між спадкоємцями з приводу спадщини. Може йтися про правовідносини різної правової природи, пов'язані зі спадкуванням, але при цьому не спадкові: відносини визначення особою її волі на випадок смерті стосовно майна, відносини між спадкоємцями і кредиторами або боржниками спадкодавця, між спадкоємцями і нотаріусом тощо).

Запропонований підхід може бути обґрунтований ходом формування юридичного складу, який породжує реалізацію спадкового правовідношення. Мається на увазі, наприклад, складання особою заповіту, зміст якого після смерті заповідача відтворює волю заповідача-спадкодавця і визначає вид спадкування, суб'єктний склад спадкового правовідношення при спадкуванні за заповітом, впливає на частку участі кожного з учасників спадкового наступництва.

На думку автора, коло нотаріальних проваджень, в яких набувають оформлення, можливо на майбутнє, правовідносини, в тому числі й спадкові, не може обмежуватися тільки провадженнями, безпосередньо пов'язаними з оформленням спадкових прав, а мають включати й інші нотаріальні провадження, які є фактично процесуальними засобами охорони прав громадян, і правовий результат яких впливає на спадкові правовідносини (посвідчення заповіту; договору довічного утримання (догляду) у разі його фактичної реалізації після смерті відчужувача, спадкового договору, видачу свідоцтва виконавцю заповіту).

Автор погоджується з висловлюванням П. С. Нікітюка, що «спадкове право в широкому розумінні цього слова є сукупністю матеріально-правових і процесуальних норм. Останні регулюють процедуру реалізації спадкових прав. Процесуально визнається діяльність нотаріальних органів з охорону або підтвердження спадкових прав та вирішення ними деяких інших питань, пов'язаних зі спадкуванням»².

Зрозуміло, не можна ставити реалізацію спадкових правовідносин у виключну залежність від нотаріальної процедури, маючи на увазі ситуації, коли процес спадкування зумовлено достатніми для настання юридичних наслідків діями спадкоємців і відсутністю потреби звертатися до процедури нотаріального підтвердження факту або права. Іншими словами, як зазначають С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, «неможливо спадковий процес ототожнювати з нотаріальним»³. Йдеться, наприклад, про випадки успадкування тільки предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку.

Але при цьому не слід і недооцінювати значення нотаріальної процедури підтвердження прав спадкування або прав на спадкове майно, оскільки, наприклад, «розпорядження деякими видами майна, яке переходить у порядку спадкування (зокрема нерухомістю), неможливе без свідоцтва про право на спадщину»⁴.

Як вважає автор, нотаріальні провадження виступають в якості юридичних фактів і для нотаріальних правовідносин, і для правовідносин матеріальних, зокрема спадкових.

Під юридичним фактом при цьому слід розуміти, за твердженням Е. В. Васьковського, обставини, які тягнуть не тільки рух правовідношення, а й «охорону права»⁵. Таке твердження ґрунтується, виходячи з літературних джерел, серед іншого і на вказівках норм права, які з фактом вчинення нотаріального провадження пов'язують перехід права власності на нерухоме майно, яке відчужується або успадковується.

О. А. Красавчиков, «вирішуючи питання про віднесення або не віднесення того чи іншого факту до юридичних» вважає неможливим виходити тільки з того, чи додає він (факт) щось з «фактичної сторони». На думку вченого, існують факти, які нічого не додають з фактичної сторони, але можуть привнести дещо зі «сторони юридичної»⁶.

У такому сенсі нотаріальні провадження нічого з «фактичної сторони» дійсно не змінюють, але при цьому є необхідними елементами юридичного складу, накопичення якого в чіткій логічній послідовності у визначених часових межах веде до настання юридичного наслідку – набуття спадкоємцем права власності на успадковане нерухоме майно. У цьому і полягає «привнесення з юридичної сторони».

Згідно з загальноприйнятою класифікацією юридичних складів аналізовані юридичні склади, в межах яких відбувається реалізація спадкового правовідношення, можуть бути віднесені до так званих «зв'язаних» юридичних складів. Послідовне вчинення певних дій в такому складі відбувається за рахунок активності не тільки власне спадкоємців, а й інших осіб, у тому числі й нотаріуса. Єдине, що слід врахувати, взаємодія спадкоємця і нотаріуса обмежується рамками нотаріального процесуального правовідношення, а не відношення матеріального – спадкового.

Розвиваючи цю думку треба зазначити, що нотаріальні провадження, в першу чергу, слід розглядати у зв'язку з етапністю (стадійністю) реалізації цивільного правовідношення, «в якості одного з ланцюгів загальної сукупності обставин та фактів, які відображають рух цивільно-правового зв'язку»⁷ і сприяють такому розвитку. Часова обмеженість і жорстка залежність у послідовності настання юридичних фактів у спадковому правовідношенні свідчить про його стадійність (етапність) і опосередковується нотаріальною процедурою, в контексті якої ці факти встановлюються.

Як вважає автор, *спадкове правовідношення само по собі не є юридичним фактом, а тому і не породжує юридичних наслідків, і лише в окремих випадках виступає в якості загальної передумови настання юридичних наслідків. Реалізація спадкового правовідношення безпосередньо пов'язана в межах одного юридичного складу з нотаріальною процедурою оформлення прав, які є змістом такого правовідношення.*

У контексті зазначеного видається необхідним акцентувати увагу на нотаріальному провадженні як елементі складного юридичного складу, в межах якого реалізується спадкове правовідношення.

Нотаріальне провадження в системі юридичних фактів можна розглядати як правомірне діяння, що являє собою елемент складних юридичних складів, які тягнуть юридичні наслідки. При цьому автономність нотаріального провадження як самостійного і при цьому одиничного юридичного факту, який тягне настання юридичного наслідку, є неможливою. Нотаріальне провадження виступає як самостійний *елемент* юридичного складу, який при цьому є настільки значущим, що відсутність його призводить до відсутності юридичного складу, а відтак і до ненастання юридичних наслідків.

Наприклад, нотаріальне посвідчення заповіту може розцінюватися, в контексті сказаного, поряд з волевиявленням заповідача (також юридичним фактом), як юридичний факт, встановлення якого нотаріусом є необхідним в процесі реалізації спадкового правовідношення в разі смерті спадкодавця. Окрім названого факту, накопичення юридичного складу, наслідком якого стане перехід до спадкоємців права власності на успадковане нерухоме майно, здійснюється за рахунок інших юридичних фактів: необхідних у запропонованій ситуації прийняття спадщини спадкоємцями за заповітом (що дозволить визначити вид спадкування і в кінцевому результаті виконати волю заповідача), а також нотаріального оформлення, в разі необхідності, спадкових прав таких спадкоємців свідоцтвом про право на спадщину.

В якості прикладу можна навести й іншу ситуацію.

Згідно зі ст. 1302 Цивільного кодексу України спадковий договір, предметом якого є нерухоме майно, має бути посвідчений нотаріально. Таким чином, укладення спадкового договору зумовлює існування двох самостійних юридичних фактів: власне укладення договору його сторонами і нотаріальне його посвідчення. Комплекс вказаних дій «дозволяє визнати наявність накопиченого юридичного складу, який тягне юридичні наслідки»⁸.

За додатковими функціями нотаріальні провадження можуть розглядатись як факти, які спрямовані на встановлення законності майнового обігу і підтверджують вже існуючі цивільні відносини, сприяють ре-

алізації суб'єктивних прав. Видача свідоцтва про право на спадщину, в заданому аспекті, підтвердить наявність у спадкоємця, що прийняв спадщину, права на неї, а функція сприяння реалізації права на спадщину полягатиме у його оформленні свідоцтвом і перетворенні на право власності після реєстрації спадщини в реєструвальному органі.

Отже, при визначенні переліку нотаріальних проваджень, які автор пропонує умовно узагальнити під формулюванням «спадкові», як такі, у *процесуальній формі яких через посвідчення або засвідчення безспірного права або факту здійснюється реалізація спадкового правовідношення*, до того ж, слід ураховувати також обставини процесуального толку.

Згідно з літературними джерелами «поява закінченого результату правовідношення тягне за собою припинення даного правовідношення, оскільки мета останнього досягнута»⁹. Іншими словами, реалізація будь-якого правовідношення має розцінюватися в якості юридичного наслідку. І відтак реалізація спадкового правовідношення прямо кореспондує з правовідношенням процесуальним, наприклад, нотаріальним процесуальним (у разі виявлення у складі спадкової маси нерухомого майна, і, зрозуміло, необхідності застосування нотаріальної процедури для оформлення спадкових прав), оскільки юридичні наслідки у формі реалізації спадкового правовідношення настануть, як зазначено вище, тільки в результаті накопичення юридичного складу, тобто наявності двох юридичних фактів: реального вчинення відповідних дій спадкоємцями (наприклад, прийняття спадщини шляхом подання про це заяви нотаріусу) і засвідчення цього факту нотаріусом.

Варто додати ще деякі міркування, які не меншою мірою вплинули на підходи до викладення цього матеріалу і стосуються суті й етапності самого спадкового правовідношення.

У сучасній літературі¹⁰ розглядається питання взаємної зумовленості руху і реалізації правовідношення і форми, в якій це відбувається, проте така полеміка, свідчить скоріше про недостатність уваги, що приділяється механізму реалізації правовідношення взагалі і спадкового правовідношення зокрема, а також про те, що єдина думка стосовно цього ще на склалася.

Реалізація прав та обов'язків, які у сукупності становлять зміст спадкового правовідношення, пов'язується із «вчиненням учасниками цього правовідношення відповідних правових дій. Рухаючи спадкове правовідношення, ці дії вчиняються у передбаченій законом або прийнятій практикою формі, в певній послідовності та у встановлені строки...»¹¹.

При цьому юридичні наслідки як загальновідома категорія сприймаються і традиційно розуміються в контексті двох груп обставин: виникнення, зміни та припинення цивільного правовідношення, які узагальнюються як етапи його (цивільного правовідношення) руху, не пов'язані з його реалізацією, та наслідків, що настають у зв'язку із реалізацією (здійсненням)¹² такого правовідношення. Застережуючи використання термінологічних формулювань «реалізація правовідношення» і «здійснення правовідношення», автор вважає зазначені конструкції синонімічними і в подальшому у даній роботі використовуватиме конструкцію «реалізація правовідношення»¹³. До другої групи юридичних наслідків – тих, настання яких зокрема О. А. Красавчиков пов'язує з реалізацією певного правовідношення, – відносяться, на думку вченого, до стягнення штрафних санкцій, пред'явлення позову, визнання боргу тощо. Тому, «наслідки реалізації цивільного правовідношення (особливо цивільної правособ'єктності як елемента такого правовідношення), в тому числі й реалізації суб'єктивних цивільних прав і обов'язків»¹⁴ повною мірою можна віднести до юридичних наслідків, які породжують правовий ефект, і, що дуже важливо в контексті досліджуваного питання, реалізуються як юридичні факти у певній процесуальній формі.

Таким чином, *реалізація спадкового правовідношення відбувається у визначених законом випадках, у межах нотаріальної процедури і є юридичним наслідком, правова результативність якого, здебільшого прямо залежить від певного юридичного складу або окремого юридичного факту матеріального права* (смерті спадкодавця, прийняття спадщини спадкоємцем, наявності спадкового майна). Тому настання процедурних наслідків у вигляді спочатку виникнення комплексу нотаріальних процесуальних правовідносин стосовно, скажімо, видачі свідоцтва про право на спадщину, а потім і припинення таких правовідносин, тягнуть процесуальні дії осіб, що ґрунтуються на юридичних фактах матеріального – цивільного, спадкового права (заява про прийняття спадщини, про видачу свідоцтва про право на спадщину, угода спадкоємців про зміну черговості у спадкуванні тощо).

Таким чином, *процедурні наслідки у вигляді вчиненого нотаріального провадження і постановленого нотаріального акта в нотаріальному процесі щодо видачі свідоцтва про право на спадщину є результатом сукупності передумов (умов) як процесуальних, так і загальних*.

Нижче наведено аналіз таких умов.

До загальних обставин (умов), з наявністю яких пов'язано реалізацію спадкового правовідношення при оформленні спадкоємцями права власності на спадщину – нерухоме майно в межах відповідної нотаріальної процедури і відповідно можливість вчинення такого нотаріального провадження, традиційно відносяться:

- норми права;
- процесуальна правособ'єктність осіб, що беруть участь у нотаріальному провадженні;
- компетенція нотаріального органу;
- процесуальне (процедурне) правовідношення;
- юридичні факти матеріального права.

У свою чергу до процесуальних фактів, які у сукупності із зазначеними обставинами загального порядку породжують процедурні наслідки, може бути віднесено, за аналогією з судовими провадженнями, звер-

нення особи до органів нотаріату. Специфічність процесуальної форми звернення спадкоємця до нотаріуса у спадкових справах полягає у формі такого звернення: на відміну від переважної більшості нотаріальних проваджень, форма його має бути, як правило, письмовою.

Таким чином, при визначенні переліку нотаріальних проваджень, у межах яких реалізуються спадкові правовідношення, слід враховувати такі міркування як *сутність матеріального правовідношення, процесуальним засобом охорони якого виступає нотаріальне провадження; обов'язковість застосування нотаріальної процедури при оформленні прав на майно, що переходить до особи в порядку спадкового правонаступництва; практична можливість реалізації (застосування) певних засобів охорони спадкових прав винятково у межах нотаріальної форми.*

¹ Гегель Г. Философия права. – М., 1990. – С. 255.

² Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс. – Кишенев: Штиица, 1973. – С. 230.

³ Фурса С. Я., Фурса Є. І. Спадкове право. Теорія і практика. Навчальний посібник. – К.: Атика, 2002. – С. 8; Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб./ С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.; За заг. ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. – С. 6–7.

⁴ Дроников В. К. Наследственное право Украинской ССР. – К.: «Вища школа», издательство при Киевском государственном университете, 1974. – С. 145–146.

⁵ Васильковський Е. В. Учебник гражданского права. – М.: Статут, 2003. – С. 139.

⁶ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М., 1958. – С. 135.

⁷ Косарева И. А. Роль нотариальных действий в гражданско-правовом регулировании. Дисс. ... канд. юрид. наук. – Хабаровск, 2004. – С. 53.

⁸ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения / Исслед. центр частного права. – М.: Статут, 2009. – С. 22.

⁹ Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1959. – С. 50.

¹⁰ Тужилова-Орданская Е. М. Понятие и способы защиты прав на недвижимое имущество. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 6–12б; Базилевич А. И. Формы защиты субъективных гражданских прав. Дисс. ... канд. юрид. наук. – Ульяновск, 2001. – С. 33–34.

¹¹ Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс. – Кишенев: Штиица, 1973. – С. 230.

¹² «Большая советская энциклопедия» пропонує під реалізацією (від позднелат. *realis* – речовий, дійсний) розуміти: 1) здійснення будь-якого плану, проєкту, програми, наміру (Большая советская энциклопедия. – Вид. 3. – М.: Советская энциклопедия, 1969–1978, 30 томов; Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. / Под ред. проф. А. Я. Сухарева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – VI. – 858 с. – (Б-ка словарей "ИНФРА-М").

¹³ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Юрид. лит., 1958. – С. 75–76.

¹⁴ Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения / Исслед. центр частного права. – М.: Статут, 2009. – С. 22.

Резюме

У статті проаналізовано особливості реалізації спадкового правовідношення в нотаріальному процесі.

Ключові слова: спадкове правовідношення, нотаріальне процесуальне правовідношення, нотаріальний процес.

Резюме

В статье анализируются особенности реализации наследственного правоотношения в нотариальном процессе.

Ключевые слова: наследственное правоотношение, нотариальное процессуальное правоотношение, нотариальный процесс.

Summary

In article is analyzed some peculiarities of theoretical aspects of realization of hereditary legal relationship in notarial process.

Key words: the peculiarity of procedural legal relationship, notary.

Отримано 7.02.2011